

С. П. Прудніков

*Державна науково-дослідна реставраційна майстерня
Міністерства культури України
м. Київ*

**СХЕМА ОПИСУ ОРНАМЕНТАЛЬНИХ ОЗДОБЛЕНЬ
РУКОПИСНИХ КНИГАХ ТА СТАРОДРУКІВ
(вербальна та аналітична моделі)**

У Центральній науковій бібліотеці ім. В.І.Вернадського АН України здійснюється робота по створенню схеми опису рукописних книг і стародруків та розробці програми математичної обробки даних опису на ЕОМ. У роботі беруть участь співробітники відділів рукописів та автоматизації ЦНБ, а також відділу реставрації стародруків, рукописів і документів Державної науково-дослідної реставраційної майстерні Міністерства культури України.

Створення схеми опису рукописної книги та стародруку спричинене необхідністю забезпечити широкий доступ дослідників до оперативного отримання інформації про книгу та мати загальну картину її розвитку в контексті історико-культурного процесу. У схемі кодикографічного опису здійснено спробу відобразити такі нові підходи у дослідженні рукописів та стародруків, як формалізація мови опису, використання формально-логічних схем для полегшення класифікації багатомірних даних, комплексний підхід з наступною обробкою наукового матеріалу на ЕОМ. Були вивчені відповідні праці вітчизняних¹ і зарубіжних фахівців; основою для роботи над схемою стали праці Інституту у дослідження та історії текстів у Парижі, а також групи з Неймегенського університету в Нідерландах². Порівняно з прототипами, схему опису значно розширено й доповнено з урахуванням особливостей слов'янського рукописного матеріалу. Окремі частини опису рукописів та стародруків опубліковані у бібліотечному збірнику, а про методику роботи зроблено повідомлення на відповідних конференціях³.

У цій статті пропонується для обговорення частина схеми опису рукописів та стародруків під назвою *Оздоблення*, яка вміщує такі

художньо-декоративні елементи рукописів та стародруків, як заставки, ініціали, рубрикаційні елементи. Автор прагнув того, щоб опис:

- містив у собі описовий та аналітичний напрями аналізу;
- був прийнятний для різних видів писемних пам'яток, що мають художньо-декоративні елементи;
- дозволяв накопичувати інформацію для банку даних і полегшував пошук за певними ознаками;
- був термінологічно уніфікованим і однозначно трактував композицію та техніку зображення художньо-декоративних елементів;
- давав можливість обробляти інформацію за будь-якими заданими ознаками;
- давав змогу уточнювати та нарощувати інформацію;
- відповідав вимогам роботи кодиколога, архівіста, музейного працівника, мистецтвознавця.

В описі використані елементи кодикологічного і мистецтвознавчого аналізу та залишено лише ті дефініції⁴, які історично властиві науковій практиці.

Схема має таку структуру рівнів опису: розділ — підрозділ — рубрика — визначення. *Розділ* визначає типи оздоблень: 1) заставки, 2) ініціали, 3) рубрикаційні елементи, 4) кінцівки, 5) мініатюри. *Підрозділ* визначає форму аналізу і складається з двох напрямів — описового та аналітичного.

До описового аналізу входять дванадцять рубрик з визначенням. *Визначення* не мають сталої форми і можуть бути уточненими в процесі роботи над схемою.

Описова схема орнаментального оздоблення (ОО)

1. *Кількість ОО і тип*: на сторінці / у блоці.
2. *Розташування ОО*: на полі тексту / поза полем тексту // зверху // зліва // справа // знизу // навколо поля тексту // у центрі поля тексту.
3. *Історичний стиль*⁵: романський / готичний / візантійський / стиль стародруку / балканський / класицизм / югенд стиль.
4. *Мотив ОО*: геометричний / рослинний / тератологічний / зооморфний / антропоморфний / геральдичний / східний / комбінований (із зазначенням наявних мотивів).
5. *Елементи (модулі), з яких набрано композицію ОО*:
  - геометричні: лінії (прямі // криві // ламані) / кола / спіралі / ромби / багатогранники / точки;
  - рослинні: стебла / листя / квіти / гілки / колючки / бутони;

- геральдичні: символи / зірки / емблеми / хрести;
  - зооморфні: птахи / звірі;
  - антропоморфні: очі / постаті / обличчя / люди;
  - додаткові: бордюри / плетінка / стрічки / ремені / джгути.
6. *Форма орнаментального оздоблення*: прямокутна / П-подібна / аркова / форма, яка вписується в геометричну фігуру (трикутник, квадрат тощо) / у вигляді стрічки горизонтальної // вертикальної) / у вигляді рамки (відкритої // закритої: форма з винесеними елементами; форма без винесених елементів) / вільна форма / комбінована форма.
7. *Характеристика виконання*: лінія (каліграфічна // однієї товщини) / накладна фарба (акварельна техніка // корпусна техніка).
8. *Тоновий характер кольору*: відкритий / змішаний / пастельний (розбілений) / монохромний.
9. *Характеристики лінійно-пластичних елементів малюнка ОО*: малюнок контурний площинний / малюнок об'ємний площинний / малюнок орнаменту тоновий.
10. *Інструменти*: перо / пензель.
11. *Характеристика кольору⁶ (співвідношення з кольором пігменту)*:
- жовта група кольорів: кадмій лимонний (**)⁷ / кадмій середній жовтий (***) / охра світло-жовта (***) / сієна натуральна (***) / золотиста (**);
  - червона група кольорів: кадмій оранжевий (***) / охра червона (***) / сієна палена (***) / залізоокисна світло-червона (***) / червона (*) / крапак червоний світлий (*) / кармінова (*);
  - синя група кольорів: фіолетова (*) / ультрамарин (*) / кобальт синій (***) / блакитна (**);
  - зелена група кольорів: смарагдово-зелена (**) / жовто-зелена (**)/ зелена (*);
  - коричнева група кольорів: умбра (***) / марс коричневий (***) / умбра палена (***) / сепія (**) / нейтрально чорна (*).
12. *Додаткові особливості, які характеризують ОО*: із золотом (сусальне // творене) / колорит (теплий / холодний) / мініатюра — складова частина ОО / мініатюра — складова частина ініціала.

Цей вид схеми описового аналізу зберігає традиційну форму в роботі над декоративно-орнаментальними елементами книги. Але для того, щоб схема набула практичної форми, кожна дефініція вимагає детального коментаря, визначення своїх меж та графічного образу. Порядок розміщення рубрик та кількість визначень повинні бути уточнені у процесі роботи над схемою. Характеристика кольору запропонована

на основі шкали пігментів акварельної фарби виробництва заводу художньої фарби ЛНВО (Ленінградське науково-виробниче об'єднання) «Пігмент», ГОСТ 11481 — 75 у м. Санкт-Петербурзі. Така шкала в 11 рубриці введена для того, щоб визначення кольору набуло предметної форми. Для визначення кольору необхідно зробити таблицю «викрасок», і при відповідності її оригіналові дослідник може дібрати колір певного пігменту або до нього наближений.

Другий напрям (аналітичний), що входить до *підрозділу*, на нашу думку, може істотно доповнити опис і допоможе виявити інший ряд ознак і особливостей. Його основу складає детально розроблене вчення про симетрію, а для запису використана мова геометрії.

Розглядаючи зразки наявних орнаментальних оздоблень рукописів та стародруків, ми можемо виділити кінцевий ряд ознак, характерних для даного виду писемних пам'яток:

- розміщення OO на площині;
- кінцеві параметри форм двомірного простору;
- кінцевий набір елементів, з яких будується композиція OO .

Опис здійснюється за п'ятьма видами інваріантних перетворень:

- дзеркальної симетрії (найвідоміший у природі різновид симетрії);
- симетрії (трансляції) — будь-який необмежено-повторюваний візерунок — одномірний, двомірний, тримірний — має елемент симетрії третього типу — повторюваність у просторі через певну відстань — і відомий під назвою паралельного переносу;

– симетрії подібності форм, коли беруться до уваги всі фігури однієї і тієї ж форми (розробляв акад. О.В.Шубніков);

– «криволінійна» симетрія, або гомологія: класичні площинні і прямолінійні елементи симетрії є лише окремим випадком елементів «криволінійної» симетрії (розробляли Д.В.Наливкін та В.І.Міхеєв);

– антисиметрії форми — вид протилежної рівності або антирівності, де позитивна фігура може дорівнювати негативній (розробляли Г.Х. Зш та О.В.Шубніков);

- симетрія кольору.

А опис закономірностей побудови композиції — розташування елементів — здійснюється згідно з операціями симетрії:

- дзеркальною симетрією;
- операцією трансляції;
- операцією площини наскрізного відображення;
- операцією гвинтової осі;
- операцією симетрії подібності.

Мова геометрії використовується для визначення геометричних фігур

та їх проєкцій, для відображення відносин між ними, а також для скорочення запису геометричних речень, алгоритмів, розв'язків задач і складається із значень та символів, прийнятих у математиці. Такий підхід полегшить формалізацію *ОО* та допоможе розв'язати проблему автоматизованої обробки даних, представлених у графічному вигляді.

Аналітична схема опису *ОО*

Аналітична схема опису *ОО* представлена на табл. I. Її структура така:

I. Характеристика форми поля площини сторінки

1. Встановлення початкових параметрів поля сторінки (табл. II. Закон Розаріво-Чіхольда).

Закон полягає у тому, що висота поля тексту (або площини, відведеної під письмо) дорівнює ширині сторінки пергамену або паперу при співвідношенні сторін $2 : 3$, що є обов'язковою умовою цього канону; $1/9$ частина ширини сторінки — становить внутрішнє поле; $2/9$ — зовнішнє; $1/9$ частина висоти сторінки — верхнє поле; $2/9$ — нижнє. Поле, відведене під письмо, та розмір сторінки пропорційні між собою. Цей закон розроблений на матеріалі західноєвропейської книги. Цікавим видається питання, наскільки слов'янська книга співвідноситься з канonom.

2. Задається дискретний *каркас* поверхні точками або лініями з визначенням залежності та параметрів (табл. III).

У математиці під *поверхнею* розуміють безперервну множину точок, між координатами яких може бути встановлена залежність, що визначається у декартовій системі координат рівнянням $F(x, y, z) = 0$, де $F(x, y, z)$ — многочлен n -го ступеня, або у формі будь-якої трансцендентної функції. У першому випадку поверхню називають алгебраїчною, а у другому — трансцендентною.

Поверхні позначають маленькими літерами грецького алфавіту: α , β , γ , ... Для того, щоб підкреслити спосіб задання поверхні, вказують геометричні елементи, якими вони визначаються: α ($a \parallel b$) — *площина* α визначається паралельними a і b , або β ($d_1 d_2 g \alpha$) — *поверхня* β визначається напрямними d_1 і d_2 , твірною g та площиною паралельності α (де d — *напрямна*, нерухома лінія; g — *твірна*, рухома лінія) (табл. IV).

Упорядкована множина точок і ліній, які належать площині, називаються її *каркасом*. У залежності від того, чим задається каркас поверхні, його поділяють на каркас точок і каркас ліній. *Лінійним* або *точковим* каркасом називають множину ліній або точок, що мають єдиний закон утворення і пов'язані між собою визначеною залежністю.

Залежністю каркасу називають умови, які встановлюють зв'язок між лініями (точками) каркасу, де ця залежність характеризується деякою змінною величиною, яку називають *параметром* каркасу. Лінійний каркас вважається безперервним, якщо його параметрами є *безперервна* функція, у протилежному випадку він називається *дискретним*. До *визначника* (Φ) поверхні увійшли необхідні й достатні сукупності геометричних фігур та зв'язків між ними, що безперечно визначають поверхню. До визначника поверхні входять: перелік геометричних фігур, що беруть участь в утворенні поверхні; алгоритмічна частина, яка вказує на взаємозв'язок між цими фігурами. Структурна формула: Φ (Γ), [A], де (Γ) — геометрична частина, [A] — алгоритмічна частина.

Після проведення таких операцій з поверхнею сторінки, як встановлення «початкових» параметрів поля сторінки, ми задаємо каркас у межах визначених параметрів для опису розміщення ОО у полі сторінки. Ми одержимо сторінку (табл. IV), яка буде поділена на 9 секторів. Перші три сектори (I, II, III) належать до верхньої зони, які назвемо: I — лівий верхній сектор, II — середній верхній, III — правий верхній. До середньої зони відносяться IV — середній лівий, V — середній центральний, VI — середній правий. До нижньої зони: VII — нижній лівий, VIII — нижній середній, IX — нижній правий. Так будемо визначати лицьову (праву) сторону аркуша. А на зворотній стороні аркуша розміщення секторів буде дзеркальним. Для точнішого визначення параметрів положення форми на поверхні кожний сектор розділяємо ще на дев'ять частин, які позначаємо літерами (a, б, в, г, д, е, є, ж, з). Тоді рубрика 2 описового аналізу може набути такого вигляду:

/ на полі тексту // верхня зона (вказати сектор, частину) // середня зона // нижня зона / поза полем тексту (із зазначенням зони, сектора, частини).

3. Визначаються параметри форми і положення.

Параметри форми — це параметри, зміна яких викликає зміну форми поверхні. *Параметри положення* — це параметри, зміна яких приводить до зміни положень поверхні у просторі.

4. Визначається параметричне число.

Параметричне число визначає суми умов усіх незалежних параметрів поверхні.

II. Характеристика та аналіз композиції ОО

1. Розкладка ОО за пластичними елементами.

2. Розкладка ОО за кольорами.

3. Спрощення схеми композиції ОО до «первинного» знаку.

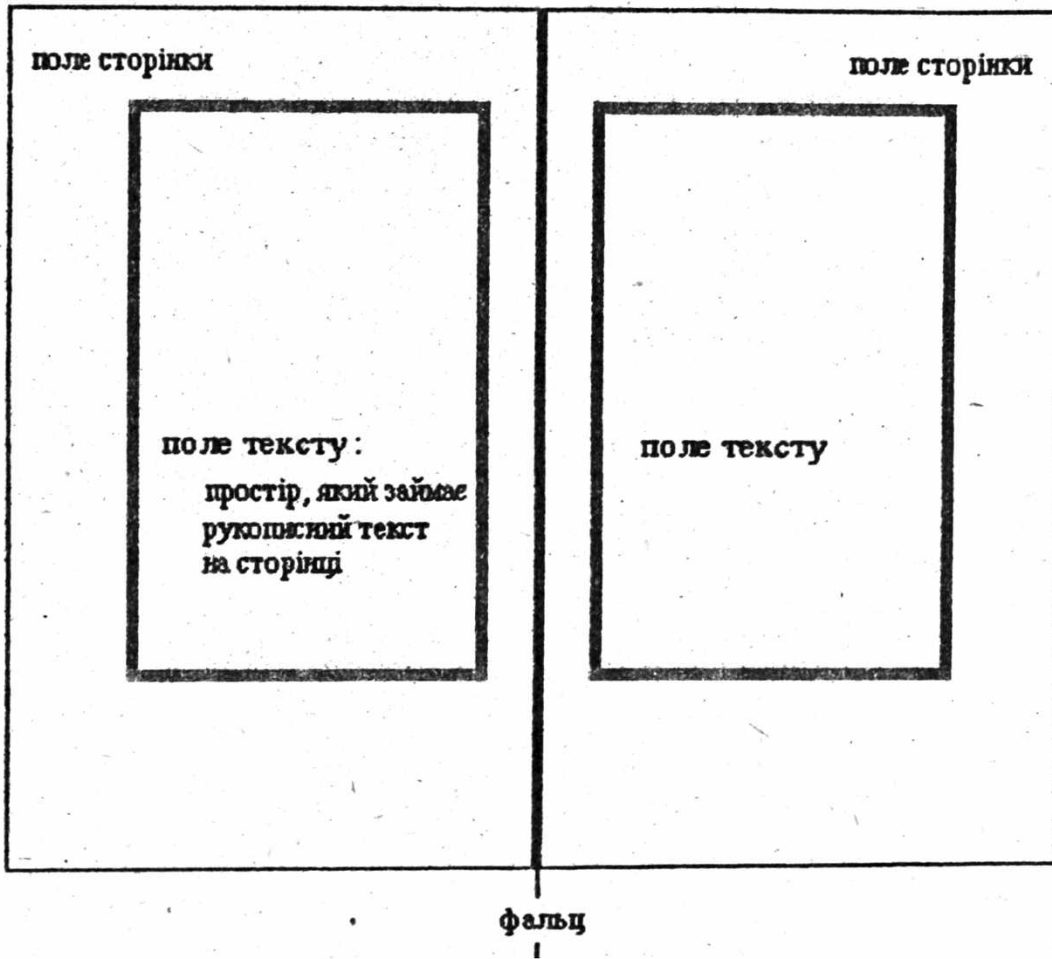
4. Визначення інваріантних перетворень та операцій симетрії, що зустрічаються в композиції.

III. Характеристика та аналіз побудови модулів, з яких складається композиція *ОО*

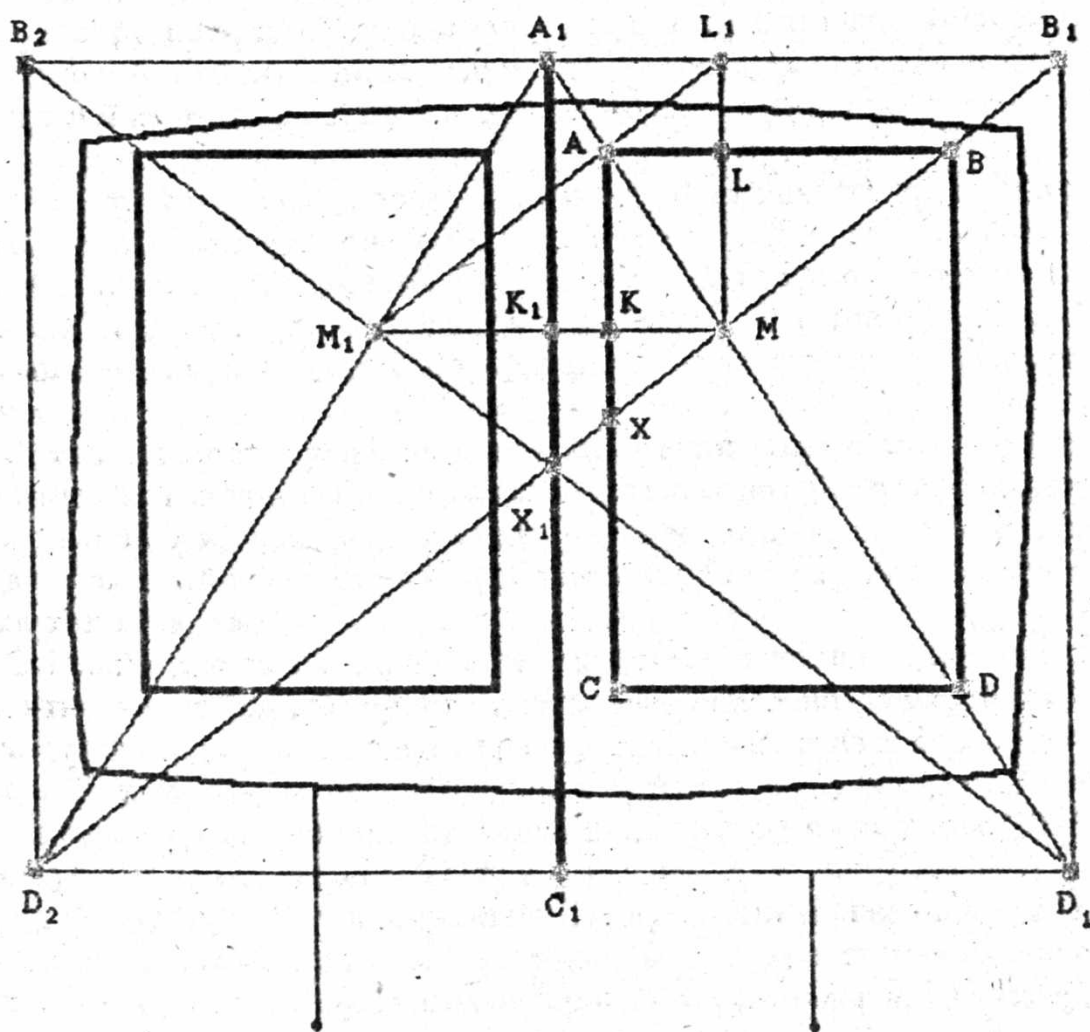
1. Визначення модулів як елементів композиції.
2. Характеристика модулів за інваріантними перетвореннями та за операціями симетрії.
3. Визначення параметрів форми модулів.
4. Визначення параметричного числа форм модулів, з яких побудована композиція малюнка візерунка.

ТАБЛИЦЯ I

розворот книги

ТАБЛИЦЯ II

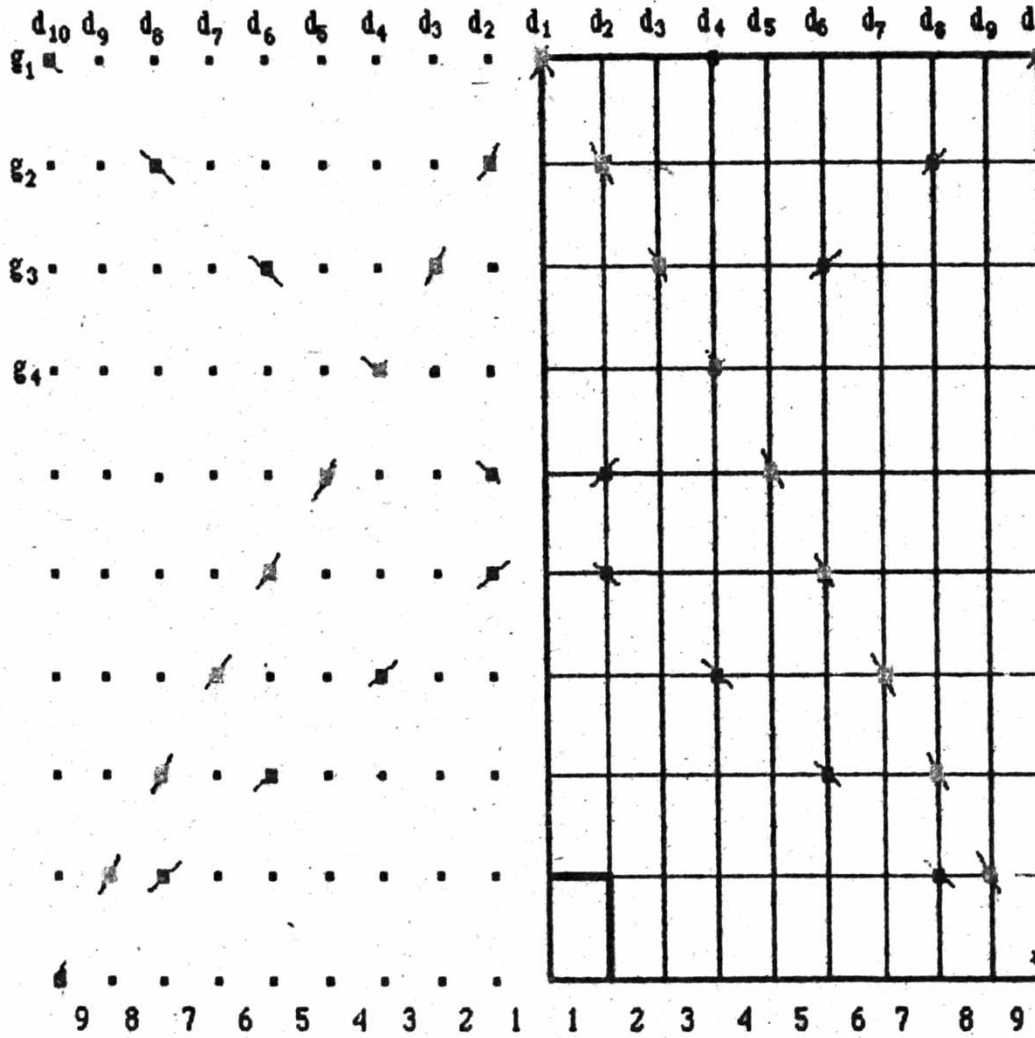
розмір поля аркуша книги, який зберігся

розмір поля аркуша після визначення за законом Розаріво-Чіхольда

Пролог, Софія БАН № 72, кінець XIII ст., пергамент 22,5 x 17,5 см. – Див. Аксінія Джурова 1000 години българска ръкописна книга: Орнамент и миниатюра. – Софія: Септември, 1981. – Илл. 134-137.

ТАБЛИЦЯ III

Розміри каркасу впливають із закону Розаріво-Чіхольда, де g_1-g_9 — вміщуються 9 раз по вертикалі, а d_1-d_9 — 9 раз по горизонталі сторінки.

ТАБЛИЦА I

нижняя часть аркуша						верхняя часть аркуша											
в	б	а									а						
е	д III	г		II		I		I		II	г						
з	ж	е									е						
g ₄																	
	VI		V		IV		IV		V								
g ₇																	
	IX		VIII		VII		VII		VIII								
d ₇ d ₄ фальц d ₄ d ₇																	
права			середня			лева			лева			середня			п		

В - верхняя зона

С - средняя зона

Н - нижняя зона

¹ Древнерусское искусство. Рукописная книга. — М., 1983. — В 2 т.; Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей. Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. — М., 1976. — Ч. 2; Неволин Ю. А. Описание украшений южнославянских и древнерусских иллюминированных рукописей по XIV век включительно // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога.

писей, хрянящихся в СССР. — М., 1973. — Вып. 1. — С.164–179.; *Нефедова С.В.* Обсуждение методики описания рукописей // Советские архивы. — 1971. — № 3. — С. 116–117; Описание рукописных книг: Метод. указ. — Свердловск. 1989. — 34 с; *Тихомиров М.Н.* Доклад о составлении сводного каталога древних рукописей XI–XIV вв. — М., 1972. — С. 368–372; *Шеламанови Н.Б.* Совещание по составлению сводного каталога славяно-русских рукописей XI–XIV вв. // АЕ за 1971 г. — М., 1972. — С.384–391.

² Инструкция по составлению описания рукописей / Под ред. проф. А.Д.Люблинской, пер. с фр. Л.И.Лебедевой. — Париж, Ин-т исслед. и ист. текстов, 1977. — 93 с.; *Geurts A. J. Gryijs A., J.van Krieken, Veder W.R.* Кодикография и компьютер. // *Polata knjigopisnaja.* — 1987. — № 17–18. — С. 4–29.

³ *Прудников С.П.* Исследование формализации художественно-композиционной модели орнаментальных украшений рукописной и старопечатной книги в системе автоматизированной обработки данных // Перспективы развития библиотечного дела в Украинской ССР: Тез. докл. (16–18 окт. 1990 г.) / Редкол.: Н. И.Сенченко (отв. ред.) — К., 1990. — Ч. 1. — С. 83; *Прудников С.П.* Модель структурного анализа орнаментальных украшений рукописной и старопечатной книги. // Библиотека — Информация — Наука: (Тез. докл. и сообщ. респуб. науч. конференции 8–10 окт. 1991 г., г. Киев) — К., 1991. — Ч. 2. — С. 64; *Гальченко Е.М.* Методика описания переплетов рукописных и старопечатных книг // Исследования, реставрация и консервация средневековых рукописных памятников: Тез. докл. (16–21 окт. 1989 г.). — М., 1989. — С. 12–13.

⁴ Популярная художественная энциклопедия. — Архитектура — Живопись — Скульптура — Графика — Декоративное искусство. Кн. 1 - 2. — М., 1986.

⁵ *Буслаев Ф. И.* Исторические очерки по русскому орнаменту в рукописях. — Пг., 1917; *Верман К.* История искусства всех времен и народов. Т.1–3. — СПб., 1913; *Запаско А. П.* Орнаментальное оформление рукописной книги. — К., 1960; *Киселева Л. И.* Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв. Кодикологический и книговедческий аспекты. — Л., 1985; *Бартьеф И. Л.* *Батажкова В.Н.* Очерки истории архитектурных стилей. — М., 1980.

⁶ *Щавинский В.А.* Очерки по истории техники живописи и технологии красок в Древней Руси. — М., 1935; *Юрьев Ф.И.* Цветной текст в искусстве книги: Автореф. ... дисс. канд. искусствовед. наук. — М., 1975.

⁷ Зірочками позначена світлостійкість вказаного пігменту даної фарби.

⁸ Узорі: симетрії. — М., 1980; *Урманцев Ю.А.* Симметрия природы и природа симметрии. — М., 1974; *Шафрановский И. И.* Симметрия в природе. — Л., 1985; *Шубников А. В.* Избранные труды по кристаллографии. — М. — 1975; *Його таки:* Законы симметрии и их применение в науке, технике и прикладном искусстве. — М., 1940; *Шубников А.В., Копчик В.А.* Симметрия в науке и искусстве. — М., 1968. *Белов Н.Э., Тархова Т.И.* Группы цветной симметрии // Кристаллография. — 1956. — Т. I — Вып. I. — С. 4–13.